

8

เสด็จประพาสต้นฉบับนายบ้าย: ทบทวนภาพลักษณ์รัชกาลที่ 5 ในประวัติศาสตร์เสด็จ ประพาสต้น

An Original Source for the Travels of King Chulalongkorn:
Revising His Majesty's Image in the History of His Travels.

ภานุพงศ์ สิทธิสาร

Bhanubongs Siddhisara

นักศึกษาปริญญาเอก สาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
Ph.D. candidate, Department of History, Faculty of Liberal Arts, Thammasat University

ได้รับ 22 กุมภาพันธ์ 2567

แก้ไข 17 กรกฎาคม 2567

อนุมัติให้ตีพิมพ์ 25 กรกฎาคม 2567

บทคัดย่อ

บทความนี้นำเสนอหลักฐานการเสด็จประพาสต้น ร.ศ. 123/พ.ศ. 2447 ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 ผ่านเอกสารรายงานของนายบ้าย เจ้าพนักงานรักษาคลองดำเนินสะดวกตอนใน กรมคลอง กระทรวงเกษตรราธิการ ที่ให้ข้อมูลการเสด็จประพาสต้นครั้งนั้นเพิ่มเติมไปจากจดหมายนายทรงอานุภาพ พระนามแฝงของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ที่ทรงใช้บันทึกเรื่องเสด็จประพาสต้นเมื่อ ร.ศ. 123 รายงานของนายบ้ายมีรายละเอียดขบวนเรือพระที่นั่งทั้งหมด 59 ลำ ตรงข้ามกับความรับรู้ตามพระนิพนธ์ในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ที่ทรงนำเสนอการเสด็จฯ อย่างเรียบง่าย ไม่ต้องการให้ใครล่วงรู้ จนกลายเป็นภาพลักษณ์รัชกาลที่ 5 มีความใกล้ชิดสนิทสนมกับราษฎรของพระองค์ ขณะที่รายงานอย่างตรงไปตรงมาของนายบ้ายได้ให้ภาพลักษณ์การเสด็จพระราชดำเนินไปยังท้องถื่นสยามอย่างสมพระเกียรติยศ เป็นที่ชื่นชมพระบารมีแก่อาณาประชาราษฎร์เสียยิ่งกว่าการเสด็จฯ อย่างเรียบง่าย ด้วยเหตุนี้ ภาพลักษณ์รัชกาลที่ 5

จึงถูกชนชั้นนำสร้างขึ้นและผลิตซ้ำเพื่อประโยชน์ทางการเมือง แทนที่ความรู้ของสามัญชนร่วมสมัยอย่างนายบ่าย และกรณีจดหมายนายทรงอานุภาพเล่าเรื่องประพาสต้นสมควรได้รับการยกย่องให้เป็นยอดของความเรียงเรื่องนิทาน (ในฐานะเรื่องแต่ง) ที่ดำรงราชานุภาพมาตราบปัจจุบัน

คำสำคัญ: นายบ่าย, เสด็จประพาสต้น, ภาพลักษณ์รัชกาลที่ 5

Abstract

This article presents evidence of travels by His Majesty King Chulalongkorn (Rama V) in 1904 from different perspectives. A documentary report by a subordinate official, a canal maintenance officer at the inner Damnoen Saduak Canal, the Department of Canals, Ministry of Agriculture and Cooperatives, provides additional information about the trajectory, differing from a letter by His Majesty's Confidant, an anonymous pseudonym of Prince Damrong Rajanubhab, the Privy Councilor, who also wrote a narrative in 1904. The report by the subordinate official includes details of the entire royal procession consisting of 59 ships, contrary to Prince Damrong's description which presented His Majesty's presence as discreet and circumspect to the point that it gave an impression of Rama V as close to his subjects, with a certain intimacy. Whereas the straightforward report of the subordinate official depicts His Majesty's progress to the territories of Siam with respect and admiration towards the common people rather than quietly. In this way, the image of Rama V was constructed and reproduced by the power elite for political purposes, instead of the perception of contemporary commoners like the subordinate official. Even today, the letter of His Majesty's Confidant about his voyage deserves to be noted for its value as a fictional royalist narrative.

Keyword: Subordinate official, His Majesty King Chulalongkorn, Rama V, Chakri dynasty in fiction

เบิกโรง

◦ สยามินทร์ปิ่นธเรศเจ้า	จุลจอม จักรเยอ
นึกพระนามความหอม	ห่อหุ้ม
อวลอบกระหลบอบม	ใจอิม
เพราะพระองค์ทรงอุ้ม	โอบเอื้อเหลือหลายฯ ¹

ไม่เป็นที่สงสัยถึงพระมหากษัตริย์คุณที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 ทรงบำเพ็ญ ก่อให้สยามประเทศประสบความผาสุกวัฒนาถาวร พระราชกฤดาภิเษการอันนับว่ามีได้อย่างน้อย 4 ประการ คือ 1) ทรงนำพาอารยธรรมจากภายนอกมาของจักรวรรดินิยมตะวันตก 2) ทรงปฏิรูปก่อรัฐราชสมบัติสมบูรณาญาสิทธิราชย์ที่ดำรงทั้งเอกราชและเอกราชมาได้เพียงแห่งเดียวในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ 3) ทรงทำให้สยามก้าวสู่ความเป็นสมัยใหม่ และ 4) ทรงสามารถรักษาเสถียรภาพราบรื่นในการปกครองบ้านเมืองอย่างยืดหยุ่นเหมาะสมควร มหาชนทุกหมู่เหล่ามีความเป็นอยู่ร่มเย็นภายใต้พระบรมโพธิสมภาร² ด้วยเหตุดังนั้น รัชกาลที่ 5 จึงทรงเป็น “พระปิยมหาราช” พระผู้เป็นที่รักยิ่งของปวงพสกนิกร ดุจพระบิดาแห่งชาติผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐแก่บุตรีธิดา ทว่า พระราชสมัญญานามผู้เป็นที่รักยิ่ง และสัญลักษณ์ของความเจริญที่เกาะกุมกินใจชาวสยามนับแต่การเสด็จสวรรคตของกษัตริย์ผู้ยิ่งใหญ่พระองค์นี้ ล้วนเป็นจินตนาการที่เพิ่งสร้างขึ้นอย่างจงใจ ผ่านการประชาสัมพันธ์และโฆษณาชวนเชื่อ (public relations and propaganda)³ จนพระราชสถานะของรัชกาลที่ 5 เป็นราวกับสินค้าทางอุดมการณ์ (ideological productions) ซึ่งมุ่งหมายกลุ่มผู้บริโภคที่พร้อมสนับสนุนสถาบันกษัตริย์ให้สถิตสถาพร

¹ พิทยาลงกรณ์, พระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่น. (2518). *สามกรุง*. หน้า 246.

² พระราชกฤดาภิเษการทั้ง 4 ประการนี้ นำมาจากเค้าโครงสัจพจน์ของแอนเดอร์สันที่เปรยถึงชนกิตติหลังของบรรดานักไทยศึกษาที่มองว่าสยามมีสภาพจริงแท้สมบูรณ์ดังกล่าวกว่าทุกประการโดยไม่ต้องพิสูจน์ โปรดดู เบเนดิกท์ แอนเดอร์สัน. (2558). *ศึกษารัฐไทย ย้อนสภาวะไทยศึกษา: รวมบทความและปาฐกถาว่าด้วยการเมืองไทยสมัยใหม่*. หน้า 11.

³ David K. Wyatt. (2003). *Thailand: A Short History*. p. 215. ในประเด็นนี้ Wyatt กล่าวว่า การเผยแพร่ลัทธิชาตินิยมผ่านการประชาสัมพันธ์และโฆษณาชวนเชื่อของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 6 เกิดขึ้นภายหลังเหตุการณ์กบฏ ร.ศ. 130/พ.ศ. 2454 ทั้งนี้ พระองค์ทรงคาดหวังจะนำลัทธิชาตินิยมมาช่วยลดความท้าทายจากหลายฝ่าย ซึ่งมีผลต่อความมั่นคงของสถาบันพระมหากษัตริย์ ดังนั้น ผู้เขียนเห็นว่า “การประชาสัมพันธ์และโฆษณาชวนเชื่อ” เป็นลักษณะการสำคัญแห่งยุคสมัยดังกล่าว นอกเหนือจากรัชกาลที่ 6 แล้ว บรรดาบุคคลในกลุ่มพระบรมวงศานุวงศ์ ต่างพยายามนำเสนอภาพลักษณ์ของสถาบันพระมหากษัตริย์ในแงุ่มุมที่คิดว่าจะสามารถประคับประคองความมั่นคงของสถาบันเอาไว้ได้ อาทิ กรมดำรงฯ พระองค์ทรงมีบทบาทอย่างสำคัญต่อการกำหนดความทรงจำร่วมกันของชาติ ผ่านงานพระนิพนธ์เรื่องต่างๆ ดังจะกล่าวถึงต่อไปในบทความนี้

บทความนี้จึงต้องการเสนอให้เห็นกระบวนการสร้างภาพลักษณ์รัชกาลที่ 5 (ต่อไปจะใช้คำนี้จนตลอดบทความ) ผ่านเรื่องราวการเสด็จประพาสต้นครั้งแรก ใน ร.ศ. 123/พ.ศ. 2447 อันเป็นพระนิพนธ์ในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ (ต่อไปจะใช้คำว่ากรมดำรงฯ เถยฯ) เสนาบดีคู่พระราชหฤทัย หรือพระหัตถ์ขวาของรัชกาลที่ 5 จดหมายเรื่องประพาสต้นในรัชกาลที่ 5 จึงเป็นประวัติศาสตร์นิพนธ์เรื่องสำคัญที่ผลิตภาพลักษณ์เสด็จพ่อผู้ทรงห่วงใยสารทุกข์สุกดิบของลูก (ราษฎร) ด้วยการเสด็จประพาสต้นอย่างเรียบง่ายปลอมพระองค์ปะปนไปกับสามัญชน และได้ทรงทอดพระเนตรท้องถิ่นสยามตามธรรมเนียมบ้านเมืองแต่ละแห่งนั้นจริงๆ ถึงที่สุด ภาพลักษณ์ข้างต้นได้กลายเป็นเรื่องเล่าหลัก (grand narrative) ในความทรงจำร่วมกันของผู้คนที่ไม่ได้มีชีวิตทันเห็นเหตุการณ์ครั้งรัชกาลที่ 5 ยังทรงพระชนม์ชีพ แต่กลับเห็นพระองค์จากพระนิพนธ์ของกรมดำรงฯ แทน ทั้งยังเชื่อถือเช่นนั้นอย่างมิได้เคลือบแคลงสงสัย กระทั่งความทรงจำร่วมกันระดับชาติ (collective memory) ถูกครอบงำชักจูงตามแต่อำนาจในมือของผู้เล่าเรื่อง ตัวอย่างหนึ่งคือ หน่วยงานราชการท้องถิ่นแต่ละแห่งในปัจจุบันที่เคยเป็นเส้นทางเสด็จประพาสต้น ได้มีการจัดงานท่องเที่ยวรำลึก เณลิมณลง ในวาระครบรอบ หรือแม้แต่ตามรอยเสด็จประพาสต้น จนดูราวกับท้องถิ่นนั้นหารัชกาลที่ 5 ไม่ได้เสด็จฯ มา ก็ไม่มีประวัติศาสตร์ การทบทวนความรู้ และความเข้าใจอดีตเสียใหม่ จึงมีความจำเป็นยิ่ง トラバドที่ายังเชื่อว่าประวัติศาสตร์ก็เป็นของประชาชนด้วย

รัชกาลที่ 5 ในกระแสความรู้

การศึกษาเกี่ยวข้องกับรัชกาลที่ 5 ทั้งพระราชประวัติ พระราชกรณียกิจในด้านต่างๆ และนานาพระราชจริยวัตร รวมถึงเรื่องเล่าที่เป็นเกร็ดทางประวัติศาสตร์นั้น มีอยู่เป็นจำนวนมาก หากแต่บทความนี้ได้จำกัดความสนใจเพียงเหตุการณ์เสด็จประพาสต้นครั้งแรก ซึ่งกลายเป็นภาพลักษณ์รัชกาลที่ 5 ฉบับมาตรฐานที่รับรู้กันอย่างแพร่หลาย และดำรงคงมั่นมาจนปัจจุบัน บทความกับงานวิจัยที่จะใช้เป็นกระดุมไพล่ป็นชิ้นมาสำรวจดูความบกพร่องของความรู้ ความคิดเกี่ยวกับภาพลักษณ์รัชกาลที่ 5 นี้ สามารถแบ่งออกเป็นสองสาขา คือ สาขาประวัติศาสตร์ และสาขาภาษาศาสตร์

นิธิ เอียวศรีวงศ์ นักประวัติศาสตร์ผู้ล่วงลับได้เสนอความเห็นต่อที่สาธารณะผ่านบทความว่าด้วย “ลัทธิพิธีเสด็จพ่อ ร.5” จากปรากฏการณ์ทางสังคมที่กำลังดำเนินและดำรงอยู่ท่ามกลางการเผชิญกับความผันแปรทางเศรษฐกิจ และการเมือง ส่งผลให้ชนชั้นกลางโดยเฉพาะในเขตเมืองต้องคิดค้นลัทธิพิธี (cult) ขึ้นมาเป็นสิ่งยึดเหนี่ยวจิตใจบนความเปลี่ยนแปลงของ

สิ่งที่เคยไฝ่ฝันให้กับชีวิต¹ แต่ดูเหมือนว่านิธิจะวิเคราะห์สังคมไทยในเวลานั้นเพียงระดับปรากฏการณ์ ทั้งมิได้กล่าวโดยตรงถึงจุดกำเนิดของลัทธิฟิธีเสด็จพ่อ ร.5 ไว้อย่างชัดเจน ธงชัย วินิจจะกูล จึงเสริมว่าลัทธิฟิธีนี้มีผลกระทบต่องานกว้างขวางกว่าที่นิธิเสนอไว้ และมีจุดเริ่มต้นภายหลัง จากเหตุการณ์ 14 ตุลาคม พ.ศ. 2516 ที่ทศนะต่อสถาบันกษัตริย์ของประชาชนพยายาม ตอกย้ำให้อุดมการณ์ราชาชาตินิยมกลายเป็นแบบ populist king โดยประชาชน เพื่อประชาชน และกลายเป็นสินค้าที่เข้าถึงได้ทุกหนแห่ง² กระนั้น ต้นตอที่ธงชัยเอ่ยถึงอาจไม่เพียงพอ ต่อการตอบคำถามว่าแล้วภาพลักษณ์รัชกาลที่ 5 ดำรงอยู่ก่อนหน้านี้อย่างไร งานวิจัยของสายชล สัตยานุรักษ์ น่าจะช่วยคลี่คลายข้อสงสัยนี้ได้ เธอเลือกใช้คำว่าอัตลักษณ์ของพระบาทสมเด็จพระ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นประดิษฐกรรมที่กรมดำรงฯ ทรงสร้างขึ้น และเกี่ยวเนื่องสัมพันธ์ กับการทำให้กระแสเรียกร้องประชาธิปไตยในช่วงทศวรรษ 2450 เจือจางลง ด้วยการนำเสนอ การปกครองแบบไทย และผู้นำแบบไทยอย่างเป็นทางการ แม้เมื่อมีการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 แล้ว มโนทัศน์สมเด็จพระปิยมหาราชก็มิได้ถูกทำลายไป³

เมื่อพิจารณาถึงงานวิจัยและบทความสาขาภาษาศาสตร์ ในที่นี้คือด้านภาษาไทย หากมองการวิเคราะห์เชิงวรรณศิลป์กับรูปแบบการประพันธ์ งานของสรตี ใจสอาด (2542) อาทิตมา พงศ์ไพบูลย์ (2547) และพรรณราย ชาญหิรัญ (2559)⁴ ย่อมมีคุณูปการต่อแวดวง ศึกษาของพวกเธอ เช่นเดียวกับการทำงานทางประวัติศาสตร์ ความอดุสหาหะรวบรวมข้อมูล

¹นิธิ เอียวศรีวงศ์. (2546). *ลัทธิฟิธีเสด็จพ่อ ร.5. สำหรับบทความ*ของนิธิ ผู้เขียนเห็นว่า เขาได้อาศัยกรอบคำอธิบายจากงานของแอนเดอร์สันอย่างน้อยสองชิ้น คือ Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism (1983) และ Withdrawal Symptoms: Social and Cultural Aspects of the October 6 Coup (1977)

²ธงชัย วินิจจะกูล. (2544, พฤศจิกายน). ประวัติศาสตร์ไทยแบบราชาชาตินิยม จากยุค อาณานิคมอำพรางสู่ราชาชาตินิยมใหม่หรือลัทธิเสด็จพ่อของระบอบไทยในปัจจุบัน. *ศิลปวัฒนธรรม*. 23(1): 56 – 65., และ ธงชัย วินิจจะกูล. (2546). *ภาวะอย่างไรหนอที่เรียกว่าศิริไลซ์ เมื่อชนชั้นนำสยามสมัย รัชกาลที่ 5 แสวงหาสถานะของตนเอง ผ่านการเดินทางและพิธีภัณฑ์ทั้งในและนอกประเทศ. รัฐศาสตร์สาร*. 24(2): 1 – 66.

³สายชล สัตยานุรักษ์. (2557). *10 ปัญญาชนสยาม เล่ม 1 ปัญญาชนแห่งรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์*. หน้า 314 – 402.

⁴เหตุที่ผู้เขียนมิได้ทบทวนวรรณกรรมตามรูปแบบที่ควรเป็น คือสรุปเนื้อหาโดยย่ออย่างพอเป็น ประโยชน์ต่อการเขียนบทความนี้กับงานสาขาภาษาศาสตร์ หาใช่ละเลยคุณประโยชน์ในเนื้อหาข้างต้น แต่เมื่อคำนึงถึงชื่อเรื่องที่พวกเธอตั้งไว้ ก็เพียงพอจะทราบได้ว่างานเหล่านี้สามารถนำมาปรับเติมบริบท เวลา และการวิเคราะห์เข้าไปใหม่ อันที่จริง อาจเห็นว่ามันไม่ต้องเอ่ยถึงงานของพวกเธอเลยก็ได้ แต่มีความจำเป็น อยู่เองที่ต้องกล่าวถึงในฐานะงานวิจัยที่ผลิตสร้างความรับรู้เกี่ยวกับรัชกาลที่ 5 โปรดดูรายละเอียด ใน สรตี ใจสอาด. (2542). *จดหมายเหตุรายวัน พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*:

หลักฐานชั้นต้น (primary source) มาไว้ในแต่ละงานที่กล่าวมา ทำให้ง่ายต่อการนำมาใส่บริบท เวลา และการวิเคราะห์ลงไป ดังนั้น บทความนี้จึงอาศัยงานข้างต้นทั้งสาขาประวัติศาสตร์และภาษาศาสตร์มาขยายความให้ถี่ถ้วนยิ่งขึ้นด้วยกรณีศึกษาปัญหาทางประวัติศาสตร์ในการเสด็จประพาสต้นครั้งแรกของรัชกาลที่ 5

ก่อนที่จะดำเนินไปสู่เนื้อหาอื่นของบทความ มีข้อตกลงเบื้องต้นเกี่ยวกับคำว่า “ภาพลักษณ์” (image) อยู่บางประการ ด้วยคำนี้มีความหมายถึงภาพอันเกิดแต่ความสำนึกคิดจากการถูกปลูกฝังที่ดี หรือประสบการณ์เรียนรู้ที่ดี ภาพลักษณ์รัชกาลที่ 5 คงไม่ปรากฏขึ้นเองตามธรรมชาติในฐานะองค์ประธาน (subject) ของเรื่องเล่าทั้งหมดได้ หากเป็นตัวกระทำที่เป็นผลของการผลิตสร้างทางประวัติศาสตร์อย่างจงใจ เสมือนวัตถุสื่อแสดง (object) ที่สามารถทำความเข้าใจได้อย่างรวดเร็วที่สุดเท่าที่จะจินตนาการได้ว่าภาพลักษณ์ของพระองค์หมายถึงอะไรได้บ้าง ด้วยเหตุดังนั้น การใช้คำว่าภาพลักษณ์ทำให้รับรู้ถึงรัชกาลที่ 5 ได้ดีกว่าต้องเสียเวลาแปลในคำอื่นๆ อาทิ อัตลักษณ์ (identities) หรือภาพแทน (representation)

จดหมายนายทรงอานุภาพเล่าเรื่องประพาสต้น: เรื่องแต่งเพื่อความบันเทิงของชนชั้นนำ

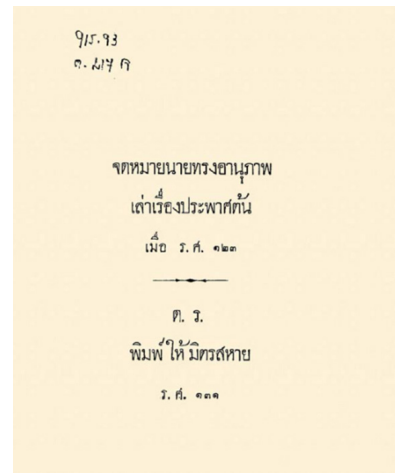
จดหมายนายทรงอานุภาพเล่าเรื่องประพาสต้นเมื่อ ร.ศ. 123 พระนิพนธ์ของกรมดำรงฯ มีลักษณะเป็นจดหมายคำปรารภจำนวน 8 ฉบับ ที่นายทรงอานุภาพมีไปถึงพ่อประดิษฐ์¹

ต้นเค้าการเขียนสารคดีท่องเที่ยวยุคแรกของไทย., อาทิตยา พงศ์ไพบูลย์. (2547). *คุณค่าของพระราชนิพนธ์ร้อยแก้วบันทึกประจำวันการเสด็จประพาสในประเทศของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.*, และ พรณราย ชาญศิริณ. (2559, กรกฎาคม – ธันวาคม). *เสด็จประพาสต้น: การบันทึกกิจกรรมพักผ่อนหย่อนใจของชนชั้นนำสยามในสมัยรัชกาลที่ 5. วารสารไทยศึกษา.* 12(2): 41-63.

¹นายทรงอานุภาพคือคำปรารภพระนามของกรมดำรงฯ ส่วนพ่อประดิษฐ์ตามแจ้งความหนังสือ “จดหมายนายทรงอานุภาพเล่าเรื่องประพาสต้น ร.ศ. 123” พิมพ์ครั้งแรก พ.ศ. 2455 ระบุว่า “ไม่มีตัวแต่ นายประดิษฐ์คนเดียว” จึงเป็นชื่อผู้รับที่ประดิษฐ์ขึ้นลอยๆ ด้วยเมื่อกรมดำรงฯ ทรงชี้แจงพระนามและนามที่ปรากฏเป็นคำปรารภ ไม่มีอธิบายนว่าพ่อประดิษฐ์เป็นใคร แม้จะมีผู้ให้ความเห็นว่าพ่อประดิษฐ์คือสมเด็จเจ้าฟ้า กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ หรือเจ้าพระยายมราช (ปั้น สุขุม) ซึ่งในขณะที่จดหมายถูกเขียนขึ้น กรมมริศฯ ทรงเป็นเสนาบดีกระทรวงวัง เจ้าคุณยมราชเป็นที่พระยาสุขุมณีนวินิต ตำแหน่งเทศาภิบาลมณฑลนครศรีธรรมราช คำว่าประดิษฐ์ไม่มีความเกี่ยวข้องกับบุคคลทั้งสอง เว้นแต่บริบทแวดล้อมที่ชวนให้คิดว่าเป็นเช่นนั้น เพราะพระหัตถเลขาส่วนใหญ่ของกรมดำรงฯ ที่ทรงไปถึงกรมมริศฯ ในเวลาต่อมาได้กลายเป็นงานประพันธ์สำคัญเรื่อง *สาส์นสมเด็จ* ส่วนเจ้าคุณยมราช จดหมายที่นายทรงอานุภาพเขียนถึงพ่อประดิษฐ์ฉบับที่ 7 ระบุว่า “...คนที่บ้านบอกว่าพ่อประดิษฐ์ออกไปเมืองสงขลา” และฉบับที่ 8 ระบุว่า “...แต่พ่อประดิษฐ์ออกไปอยู่เสียหัวเมือง” จึงชวนให้เข้าใจว่าคนที่อยู่สงขลาหรือหัวเมืองคือเจ้าคุณยมราช

โดย 7 ฉบับแรกเขียนขึ้นขณะที่นายทรงอานุกาภาพตามเสด็จระหว่างเดือนกรกฎาคม - สิงหาคม ร.ศ. 123/พ.ศ. 2447 และได้รับการตีพิมพ์ครั้งแรกลงในทวิปัญญารายเดือน ช่วงเดือน เมษายน - ตุลาคม ร.ศ. 125/พ.ศ. 2449 ก่อนที่กรมดำรงฯ จะทรงนิพนธ์จดหมายฉบับที่ 8 เพื่อรวบรวมพิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานปลงพระศพหม่อมเจ้าหญิงบันลือศิริธาดา ดิศกุล พระธิดา ในกรมดำรงฯ ที่สิ้นชีพิตักษัยด้วยพระโรคพิษสุนัขบ้าเมื่อ ร.ศ. 131/พ.ศ. 2455 นับแต่นั้นมา จดหมายเหตุเรื่องประพาสต้นในรัชกาลที่ 5 ก็ได้รับการตีพิมพ์ซ้ำแล้วซ้ำเล่าไม่แพ้งานพระนิพนธ์ เรื่องอื่นของเสด็จในกรมเลย

การบันทึกเรื่องราวที่เกิดขึ้นในอดีตผ่านลายลักษณ์อักษรเป็นส่วนหนึ่งของสังคมสมัยประวัติศาสตร์ ด้วยเป็นภูมิปัญญาที่สามารถส่งต่อความทรงจำจากรุ่นหนึ่งไปสู่อีกรุ่นหนึ่งได้ ต่อเมื่อจำเป็นต้องพิจารณาบันทึกที่พบบนแผ่นศิลา ใบลาน หรือสมุดไทยในฐานะหลักฐานทางประวัติศาสตร์ บันทึกต่างๆ จึงถูกตีตราให้เป็นประวัติศาสตร์นิพนธ์ (historical writings) เพื่อทำความเข้าใจกระบวนการผลิตความรู้ชุดหนึ่ง ลักษณะการประพันธ์จดหมายนายทรงอานุกาภาพเล่าเรื่องประพาสต้นนี้ จะว่าเป็นอนุทิน (diary) ก็ไม่ผิดนัก เพราะคำว่าจดหมายในความเข้าใจของสังคมไทยแต่ก่อน กินความหลวมช้อน ลักลั่นกันอยู่จะเป็นจดหมายส่วนตัวก็ไม่ใช่หรือจดหมายเหตุทางราชการก็ไม่เชิง ซึ่งแนวคิดเรื่องการบันทึกอนุทินคงมีอยู่แพร่หลายในหมู่ชนชั้นนำมาตั้งแต่ปลายกรุงศรีอยุธยา เป็นอย่างน้อย เช่นจดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวีที่หม่อมเจ้าหญิงพูนพิศมัย ดิศกุล ทรงเรียกว่า “her diary”¹ มีลักษณะเป็นบันทึกรายวันบอกเล่าเหตุการณ์

รูป 1 ปกหนังสือ “จดหมายนายทรงอานุกาภาพเล่าเรื่องประพาสต้น เมื่อ ร.ศ. 123” พิมพ์ครั้งแรก ร.ศ. 131/พ.ศ. 2455 ที่มา: <http://adminbook.car.chula.ac.th/viewer/service/71901171141085657116721176651115988210110210983521141196161/3/1/O/viewer.html>

อย่างไรก็ตาม จดหมายฉบับที่ 5 ได้นิยามคำว่าประดิษฐ์ไว้ใกล้เคียงกับความหมายในปัจจุบัน คือ “เป็นของทรงประดิษฐ์ขึ้นในเข้าวันนั้นเอง” ดังนั้นเป็นอันยุติเรื่องพ่อประดิษฐ์เป็นบุคคลที่กรมดำรงฯ ทรงประดิษฐ์ขึ้นโปรดดู สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. (2455). จดหมายนายทรงอานุกาภาพเล่าเรื่องประพาสต้น เมื่อ ร.ศ. 123. แจ้งความ.

¹ พูนพิศมัย ดิศกุล, ม.จ.. (2557). *สิ่งที่ข้าพเจ้าพบเห็น (รวมเล่ม)*. หน้า 205.

ต่างๆ เพียงสั้นๆ คล้ายพระราชพงศาวดารที่บันทึกจากปุมโหร¹ หรือจดหมายในลักษณะระบุชื่อผู้เขียนและผู้รับชัดเจนที่เขียนในช่วงเวลาไล่เลี่ยกันอย่างจดหมายหลวงอุดมสมบัติ แสดงให้เห็นลักษณะการประพันธ์จดหมายในสังคมสยามก่อนหน้าที่จะมีการตั้งกรมไพร่ณีย์ และโทรเลข

ครั้นรัชสมัยรัชกาลที่ 5 การเขียนจดหมายยิ่งแพร่หลายออกไปมาก บ้างก็ใช้คำว่า จดหมายระยะทาง จดหมายเหตุรายวันระยะทาง² จดหมายเหตุ และจดหมาย การประพันธ์รูปแบบใหม่ที่ก่อตัวในสยามตั้งแต่ราวทศวรรษ 2430³ ถือเป็นของเล่นเพื่อความบันเทิง อาทิ พระราชนิพนธ์ของรัชกาลที่ 5 เมื่อ จ.ศ.1250/พ.ศ.2431 เรื่องตามเสด็จไทรโยค ที่สมมุติเป็นหนังสือมารดาแต่งให้แก่ลูก และกลอนไดเอรีชิมทราบ ที่ใช้รูปแบบจดหมายเหตุของไทย แต่เรียกเป็นไดเอรีเพื่อล้อเลียนความนิยมตะวันตกของเจ้านาย⁴ ต่อเมื่อมีการจัดตั้งทวีปญญา สโมสรขึ้นปลายทศวรรษ 2440 งานประพันธ์ชนิดเล่นสนุกของชนชั้นนำยิ่งแพร่หลายมากขึ้น ดังที่กรมดำรงฯ ทรงอธิบายลักษณะการประพันธ์จดหมายนายทรงอำนาจเหล่าเรื่องประพาสต้น ไว้ว่า

หนังสือเรื่องนี้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในรัชกาลปัตยุบันนี้ (พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 6 - ผู้เขียน) แต่ยังเสด็จดำรงพระเกียรติยศเป็น สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช มีรับสั่งให้ข้าพเจ้าแต่งถวายเมื่อ ร.ศ. 124 สำหรับลงพิมพ์ ในหนังสือทวีปญญารายเดือน โดยได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตของสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง (รัชการที่ 5 - ผู้เขียน)

¹อย่างไรก็ตาม รัชกาลที่ 5 ทรงเห็นว่าจดหมายเหตุดังกล่าว “ไม่ใช่เป็นจดหมายเหตุ ไม่ใช่ พงศาวดาร เป็นแต่นึกอะไรได้ก็จดลงไป” ใน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2560). จดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวี พิมพ์พร้อมกับฉบับเพิ่มเติม (พ.ศ. 2310 – 2381) และพระราชวิจารณ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (เฉพาะตอน พ.ศ. 2310 – 2363). หน้า 53.

²สรตี ใจสอาด. (2542). เล่มเดิม. หน้า 1.

³ธงชัย วินิจจะกูล ได้เสนอว่าบันทึกการเดินทางท่องเที่ยวภายในสยามขยายตัวอย่างมากในช่วงปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 จนกระทั่งถึงต้นศตวรรษถัดมา ทั้งในรูปแบบที่ประจำวัน บันทึกความทรงจำ หรือรายงาน ที่ไม่ใช่นิราศเชิงขนบโบราณ ตีพิมพ์ในวารสารและหนังสือพิมพ์ต่างๆ เรื่องที่เก่าแก่ที่สุดเท่าที่จะค้นคว้าได้คือบันทึกของขุนประเทศตึกิจ (พ.ศ. 2428) นอกจากนี้ ธงชัยยังให้ความเห็นว่าบันทึกที่เกิดขึ้นใหม่มีเนื้อหาคล้ายคลึงรายงานหรือบันทึกภาคสนามเชิงชาติพันธุ์วรรณาแบบมานุษยวิทยาด้วยสายตาเจ้านายกรุงเทพฯ ที่มีต่อคนอื่น (คนป่า คนบ้านนอก) ผู้ไม่มีความศิวิไลซ์เท่า โปรดดูเชิงอรรถที่ 19 และรายละเอียด ใน ธงชัย วินิจจะกูล. (2546). เล่มเดิม. หน้า 18 – 21.

⁴ธิดา สาระยา. (2540). สยามินทร์ปิ่นธเรศเจ้า จุลจอม จักรเอย. หน้า 130 – 137.

ที่แก่งแต่งเป็นจดหมายนายทรงอาณุภาพมีถึงนายประดิษฐ์นั้นเพื่อจะให้สะดวกในทาง
 โวหารของเรื่องที่ประกอบด้วยการสนุก (ขีดเส้นใต้โดยผู้เขียน) แต่เดินความตาม
 เนื้อเรื่องที่เป้นจริงแต่ต้นจนปลาย ชื่อคนในจดหมายบอกชื่อตรงบ้าง ใช้ชื่อพรางบ้าง
 แต่ชื่อพรางนั้นก็สำหรับความสนุก เอาพระนามแลนามเดิมมาผูกเป็นชื่อพรางไม่ได้
 ตั้งใจจะปกปิด ถ้าใครคิดดูสักหน่อยก็จะรู้ว่าใครเป็นใคร ไม่มีตัวแต่นายประดิษฐ์
 คนเดียว¹

เห็นได้ชัดว่าการที่กรมดำรงฯ ทรงให้นามหนังสือรวมจดหมายทั้ง 8 ฉบับ ว่าจดหมาย
 นายทรงอาณุภาพ ซึ่ง “แต่งเป็นเรื่องสำหรับอ่านกันเล่นสนุกๆ”² สอดคล้องกับพระราชนิพนธ์
 เรื่องจดหมายเหตุประพาสหัวเมืองปักษ์ใต้ในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว
 เมื่อ ร.ศ. 128/พ.ศ. 2452 พระองค์ทรงใช้ลักษณะการประพันธ์แบบเดียวกับจดหมาย
 นายทรงอาณุภาพ คือจดหมายคำพรางระหว่างนายแก้วมีไปถึงท่านพรานบุญ (รัชกาลที่ 6
 ถึงรัชกาลที่ 5) ทอยยตีพิมพ์ลงหนังสือพิมพ์ชวนหัวเพื่อ “ให้อ่านกันเล่นพอเป็นที่เพลิดเพลิน
 ในหมู่กันเอง”³ ประเด็นความน่าสนใจของบันทึกจดหมาย/จดหมายเหตุเสด็จประพาสเหล่านี้
 คือการตีพิมพ์ลงหนังสืออ่านเล่นอย่างทวิปัญญา หรือหนังสือพิมพ์ชวนหัว อันเป็นสนาม
 ประลองเล่น (playgrounds) สำหรับการประพันธ์ที่เน้นรูปแบบใหม่ๆ หมายถึงการดัดแปลง
 หรือเสริมแต่งเรื่องเล่าให้มีความสนุกสนาน น่าตื่นเต้น มีตัวเอกดำเนินเรื่องด้วยการปลอมตัว
 ปะปนท่องเที่ยวไปยังสถานที่ต่างๆ อย่างบุรุษนิรนาม ไม่มีใครรู้จัก แต่มาแสดงตัวหรือพบว่า
 เป็นบุคคลสำคัญในภายหลัง และยังได้รับการยกย่องเป็นคนดีติดดิน ไม่ถือตัวกับคนที่มีสถานะ
 ต่ำกว่า เป็นเอกบุรุษในความทรงจำของสถานที่ที่ตัวเอกได้ไปเยือน ทั้งหมดนี้คือโครงเรื่องที่
 กรมดำรงฯ ทรงตั้งพระทัยวางไว้ล่วงหน้าเพื่อสร้างภาพลักษณ์รัชกาลที่ 5 กษัตริย์ผู้ทรงใกล้ชิด
 ประชาชน

¹ ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จฯ กรมพระยา. (2455). เล่มเดิม.

² จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ และ ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จฯ กรมพระยา. (2510).
 เสด็จประพาสต้นในรัชกาลที่ 5. หน้า 26.

³ มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (2558). จดหมายเหตุประพาสหัวเมืองปักษ์ใต้.
 หน้า 4.

ตีความปริศนาคำทาย: จากเรือตาอันเพี้ยนเป็นเรือตัน และเสด็จฯ อย่างเจียบๆ

บรรดาเรื่องแต่งเพื่อความสนุกสนานเพลิดเพลินของผู้อ่าน อาจมีเกมหรือคำทายแฝงอยู่ในพลความบางตอนให้ผู้อ่านเกิดความสงสัย และบางครั้งก็ไม่ต้องการคำตอบหรือสาระสำคัญจริงจิงอย่างใดอย่างหนึ่ง ไม่เว้นแม้เรื่องประพาสตันเช่นกัน ปริศนาที่มาของคำว่า “ตัน” ถูกขบคิดอย่างหนัก กระทั่งมีการตีความจนเลยเถิดไปเป็นอันมาก (overstatement) อย่างไรก็ตาม กรมดำรงฯ ทรงเป็นผู้ตั้งปริศนาและแสวงตอบในจดหมายฉบับที่ 3 ความว่า

...ได้ยิรับสั่งถามให้แปลกันว่าเรือตันแปลว่าอะไร บางท่านแปลว่าเรือเครื่องตัน บางท่านแปลว่าเรือทรงอย่างในเห่เรือว่า “ทรงเรือตันงามเจ็ดฉาย” ดังนี้ แต่บางท่านก็แปลเอาตื้นๆ ว่าหลวงนายศักดิ์เป็นคนคุมเครื่องมหาดเล็กตามเสด็จ หลวงนายศักดิ์ชื่ออัน รับสั่งเรียกตาอัน ตาอันเสมอ คำว่าเรือตันนี้ก็จะแปลว่าเรือตาอันนั่นเอง แปลชื่อเรือตันกันเป็นหลายอย่างดังนี้ อย่างไรก็ตามจะถูกต้องก็ไม่ทราบแน่...¹

สำหรับตัวอย่างสำนวนการตีความจนเกินจริงเรื่องเรือตัน มักพบในงานจำพวกนำเรื่องการเสด็จประพาสตันมาเล่าเชิงสารคดี ที่เชื่อว่าหลวงนายศักดิ์ หรือเจ้าหมื่นเสมอใจราช (อัน นรพัลลภ) ผู้คุมเครื่องครวไปในเรื่องนั้นชื่ออัน จึงเรียกเรือตาอัน ชะรอยเมื่อเรียกเร็วๆ ก็เพี้ยนเป็นเรือตันในที่สุด² กระนั้น หลักฐานสำคัญที่ชี้ให้เห็นเจื่อนงำความหมายของคำนี้คือ พระราชหัตถเลขาของรัชกาลที่ 5 ทรงมีไปถึงสมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ หรือลูกชายเล็ก ปรากฏความตอนหนึ่งว่า

...ความเจ็บใจในเรื่องฝรั่งเสศทำกวนด้วยจุกจิกมาก ก็ตั้งนำมิดเวียนหัว ไม่มีแรงไล่หิตอ่อน น่ากลัวจะเป็นโหรานโรค ต้องแก้กันอย่างหักหาญ คือ ทั้งราชการหมดลงเรือเล็ก เทียวไปทั้งทางแม่น้ำ แล่นไปในทะเลครบเดือนหนึ่งกลับมาจึงพิน เรียกกันว่า เทียวตัน เป็นการเทียวอย่างไทยๆ พลเรือน จนถึงสร้างเรือนหลังที่จัดซื้อมาข้างบนนี้ (เรือตัน - ผู้เขียน)...

¹ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ และ ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระ. (2510). เล่มเดิม. หน้า 8.

² พลาดิย สิริธัญญกิจ. (2547). ตามรอยพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จประพาสตัน. หน้า 33 - 34., และ ประยุทธ์ สิทธิพันธ์. (2552). ประวัติศาสตร์ประพาสตันของพระพุทธเจ้าหลวง (ฉบับสมบูรณ์) เล่ม 1. หน้า 108.

³ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ และ พิษณุโลกประชานาถ, สมเด็จพระ เจ้าฟ้า กรมหลวง. (2560). ถึงลูกชายเล็ก. หน้า 341.

พระองค์ไม่ได้ทรงรู้สึกจะต้องแปลความหมายคำว่าตันไปมากกว่าการได้เดินทางท่องเที่ยวพักผ่อนหย่อนใจอย่างไทยๆ คำว่าตันจึงควรหมายถึงอันดับแรก (number one)¹ มากกว่า และอันที่จริง นัยสำคัญของการเดินทางท่องเที่ยวที่กำลังเปลี่ยนความหมายไปต่างหากคือประเด็นสำคัญอันซับซ้อนนำต้องการแสวงหาตัวตนและสร้างภาพลักษณ์ตัวเองขึ้นมาตามครรลองโลกวิสัย (secularism) ผ่านรูปแบบกิจกรรมที่ผิดแผกไปจากเดิม เช่น การจงจรรเที่ยวไปยังสถานที่ต่างๆ เพื่อพักรักษาสุขภาพตามคำแนะนำของแพทย์ชาวตะวันตก² อย่างการเสด็จประพาสต้นก็เพื่อ “เที่ยวไปให้พ้นความรำคาญ”³ ดังนั้น ความสนุกสนานจึงเป็นหัวใจหลักของการที่พระราชวงศ์ชั้นนำได้ออกนอกเขตพระราชฐาน

นับแต่จำเนียรกาลตามโบราณราชประเพณี ขบวนเสด็จพระราชดำเนินของกษัตริย์หรือกระบวนพยุหยาตราทั้งทางสถลมารค ชลมารค ย่อมเต็มไปด้วยพระราชยานคานหาม พระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายหน้าฝ่ายในพร้อมแห่แหนตลอดขบวนเสด็จฯ ทั้งกองตระเวนจุกช่องล้อมวงถวายความอารักขา เป็นการเดินทางไปยังที่แห่งใดแห่งหนึ่งอย่างเอิกเกริกใหญ่โตเพื่อแสดงพระเกียรติยศให้ปรากฏแก่ไพร่ฟ้าข้าไททั้งหลายได้รับรู้ แต่หาใช่รับรู้ด้วยเนตรสัมผัสเพราะห้ามมิให้มีการจ้องมองพระพักตร์ได้โดยตรง⁴ กอปรกับสมัยครั้งกระโน้น “...ในหลวงย่อมอยู่ในกำแพงวัง ไม่ให้ไพร่ฟ้าเข้ามาตาปีตาชาติ มีเวลาจะได้ออกประพาสปีละครั้งแต่หน้าฤดูกรูณ”⁵ ด้วยเหตุนี้ เมื่อถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 พระองค์ทรงประกาศยกเลิกธรรมเนียมที่เคยมีมาแต่เดิมหลายอย่าง และเริ่มเปิดเผยพระองค์

¹ ตัวอย่างที่เห็นได้ชัด คือ ภาพยนตร์เรื่องสำนวนเจ้าฟ้าธรรมาธิเบศรที่ว่า “เรือกระบวนต้นแพรวเพริศพริ้งพวยทอง” หรือ “พระเสด็จโดยแดนชล ทรงเรือต้นงามเฉิดฉาย” ดูเดียวกับจดหมายเหตุฉบับที่ 7 ของนายทรงอาณุภาพกับบันทึกไว้ว่า “...พระเจ้าอยู่หัวจะเสด็จกระบวนต้น...” สะท้อนสำนักต่อคำว่าตันหมายถึงอันดับแรก จนชวนให้ผู้เขียนงงว่าอันจึงกลายเป็นข้อถกเถียงถึงความหมายคำนี้ในข้ามศตวรรษ เพราะไม่เคยคิดกันว่าพระนิพนธ์นี้เป็นเรื่องแต่ง ใน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว; และ สมเด็จพระกรมพระยาดำรงราชานุภาพ. (2510). เล่มเดิม. หน้า 23.

² ธิธา สาระยา. (2540). เล่มเดิม. หน้า 128., วีรยุทธ ศรีสุวรรณกิจ. (2549). การพักผ่อนหย่อนใจแบบตะวันตกของชนชั้นนำสยาม พ.ศ. 2445 – 2475. หน้า 71 - 72., และ ธงชัย วินิจจะกุล. (2546). เล่มเดิม. หน้า 18.

³ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ และ ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระกรมพระยา. (2510). เล่มเดิม. หน้า 1.

⁴ สายชล สัตยานุรักษ์. (2558). รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์ โครงการ การวิจัยเพื่อสร้างองค์ความรู้ใหม่: ประวัติศาสตร์สังคมไทย. หน้า 112.

⁵ ประกาศห้ามมิให้นักโทษร้องถวายฎีกาในเวลาเสด็จพระราชดำเนิน ณ วันพุธ เดือน 7 แรม 12 ค่ำ ปีมะโรง สัมฤทธิศก ใน ประชุมประกาศ รัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2405 – พ.ศ. 2411 เล่ม 2. (2541). หน้า 299.

สู่ที่สาธารณะมากขึ้น ครั้นตรัชมัยรัชกาลที่ 5 ใช้เพียงการแสดงพระองค์ในที่สโมสรประชุมชนบ่อยครั้งกว่าเฉพาะช่วงบุญทานกรานกฐินเท่านั้น ทว่าการขยายตัวของเทคโนโลยีภาพถ่ายทำให้พระบรมฉายาลักษณ์เป็นที่ครอบครองและรับรู้โดยคนทั่วไปได้ไม่ยาก ราษฎรสยามจึงมีโอกาสล่วงรู้วาทะพัตร์ของเจ้าฟ้าเจ้าแผ่นดินประเทศตนนั้นเป็นอย่างไร¹

สำหรับการเสด็จประพาสต้นของรัชกาลที่ 5 กรมดำรงฯ ทรงนิพนธ์คำประณามพจน์ (prologue) เปิดล่านำบทแรกเริ่มว่า “...การเสด็จครั้งนี้เจ้ากระทรวงท่านห้ามปรามไม่ให้เกิดการรับเสด็จตามทางราชการ จะให้เป็นการเสด็จอย่างเงียบๆ”² คำว่าเงียบๆ เป็นกริยาวิเศษณ์ขบขันเน้นให้การเสด็จประพาสต้นในครั้งนั้นไม่เป็นที่อื้ออึงเอะอะ แอบอำพรางไม่ให้ผู้ใดรับทราบ จนกลายเป็นคำที่ถูกผลิตซ้ำมากที่สุดคำหนึ่งหากเอ่ยถึงการเสด็จประพาสต้นของรัชกาลที่ 5 ด้วยเป็นคำที่แสนลึกซึ้งกินใจ ก่อให้สำนึกในพระมหากรุณาธิคุณกษัตริย์ผู้ทรงทอเย็บอย่างเรียบง่าย ไม่ต้องการให้กรมการเมืองเป็นธุระจัดพิธีรับเสด็จฯ วุ่นวายมาก ความคำว่าอย่างเงียบๆ จึงคล้ายอีกหนึ่งปริศนาคำทายที่กรมดำรงฯ ทรงประดิษฐ์ขึ้น และได้รับการผลิตซ้ำนับครั้งไม่ถ้วน (รวมถึงตอบผิด) มีตัวอย่างมากมายเห็นได้ชัดในหนังสือแนะนำสถานที่ท่องเที่ยวตามรอยเสด็จประพาสต้นเชิงสารคดี เช่น อนุสาร อ.ส.ท. เมื่อ พ.ศ. 2511 บทความเรื่องเสด็จประพาสต้น ของวนิดา สถิตานนท์ กล่าวว่า

...การเสด็จประพาสแบบราชการ ได้ทรงสดับหรือทอดพระเนตรก็เพียงสิ่งที่ผู้จัดการต้อนรับเสด็จกราบบังคมทูลหรือจัดถวายให้ทอดพระเนตรเท่านั้น จึงได้ทรงหาวิธีเสด็จประพาสอีกวิธีหนึ่ง ซึ่งจับใจราษฎรมาจนทุกวันนี้ ได้แก่การที่ทรงแอบเสด็จประพาสอย่างเงียบๆ โดยปลอมพระองค์เป็นขุนนางบ้าง ชนสามัญบ้าง ท่องเที่ยวไปโดยไม่มีผู้ใดรู้ เพื่อทรงพบปะไต่ถามทุกข์สุข และสนทนสนมคุ้นเคยกับราษฎรด้วยพระองค์เอง ราษฎรไม่รู้จักรู้ว่าพระองค์คือพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ก็จะเล่าเรื่องและสนทนาโต้ตอบอย่างเปิดเผยตามความเป็นจริง ทำให้ทรงทราบถึงสภาพความเป็นอยู่ของบ้านเมือง ความต้องการ และความนึกคิดของราษฎร ทำให้ทรงสามารถปรับปรุงแก้ไขสิ่งต่างๆ ที่ยังบกพร่อง และทรงปกครองให้ราษฎรอยู่เย็นเป็นสุขได้ทั่วถึง บางครั้งก็จะทรงเล่นสนุกกับราษฎรโดยไม่ถือพระองค์ ...นำความปลาบปลื้มมาสู่ผู้ได้รับพระมหากรุณาธิคุณยิ่งนัก และแสดงให้เห็นถึงน้ำพระทัยที่ทรงรักราษฎรจริงๆ”

¹Maurizio Peleggi. (2002). *Lords of Things: The Fashioning of the Siamese Monarchy's Modern Image*. pp. 62 – 63., และ Sing Suwannakij. (2013). *King and Eye: Visual Formation and Technology of the Siamese Monarchy*.

²จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ และ ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระยา. (2510). เล่มเดิม. หน้าเดิม.

³วนิดา สถิตานนท์. (2511, ตุลาคม). เสด็จประพาสต้น. อนุสาร อ.ส.ท. 9(3): 39 – 40. อย่างไรก็ดี เท่าที่ผู้เขียนสืบค้นจากอนุสาร อ.ส.ท. ฉบับที่อ้างถึงน่าจะเป็นฉบับแรกที่ลงเรื่องการเสด็จประพาสต้น

อันที่จริง เรื่องเสด็จประพาสต้นอย่างเจียบๆ ควรจบลงแบบน่าประทับใจ เพราะการเสด็จพระราชดำเนินโดยไม่ทรงถือพระองค์ของรัชกาลที่ 5 เป็นกระแสสำนึกที่สอดรับกับการเดินทางท่องเที่ยววิถีใหม่ของชนชั้นนำ และเข้ากันดีกับภาพลักษณ์ภษัตริย์ผู้ทรงใกล้ชิดประชาชน หากไม่บังเอิญได้พบรายงานฉบับหนึ่งของนายบ้าย¹ เจ้าพนักงานรักษาคลองดำเนินสะดวกตอนใน พยานปากเอก (eyewitness) ผู้มีชีวิตและหน้าที่อยู่ร่วมเหตุการณ์เสด็จประพาสต้น พ.ศ. 2447 รายงานของเขาช่วยให้เห็นภาพผืนน้ำกระเพื่อม เกลียวคลื่นสาดซัดหาฝั่งอันเนื่องจากขบวนเรือเสด็จพระราชดำเนินเกือบหกสิบลำ เทียบเท่าขบวนเสด็จประพาสหัวเมือง จึงขอกรายงานของนายบ้ายมาเป็นที่ประจักษ์ ดังนี้

เรียนมายัง คุณหลวงวิจารณ์สาลี เจ้ากรมฯ สารบรรณได้ทราบ

ด้วยเมื่อวันที่ 16 เดือนนี้ เวลาเช้า 5 โมง 55 นาฬิกา พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินโดยเรือพระที่นั่งจวนจะถึงที่พักเจ้าพนักงานเก็บเงินค่าธรรมเนียมตอนใน เรือกลไฟที่จูงเรือพระที่นั่ง ก็รอจักรแล่นแต่พอช้าๆ ครั้นเรือพระที่นั่งมาถึงที่ออฟฟิศ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จึงได้ทรงแหวกพระวิสูตรเรือพระที่นั่งทอดพระเนตรออฟฟิศ แล้วทรงพระราชดำรัสว่า ที่นี่เขาก็มิไปริสมาอยู่แล้ว แต่โซรสำหรับชิงกันเรือเห็นจะยังมิได้ทำ พอเรือพระที่นั่งแล่นเลยไปถึงที่หลักสำหรับกว้านโซร จึงมีพระราชดำรัสอีกว่า โซรแลไปริสเขาก็มีพร้อมหมดแล้ว เรือพระที่นั่งก็แล่นคล้อยโซรไปแล้ว จึงเสด็จพระราชดำเนินออกมาที่ท้ายเรือพระที่นั่ง มีพระราชกระแสรับสั่งให้กว้านโซรขึ้นให้ดูเพื่อจะทอดพระเนตร จึงได้กว้านโซรขึ้นสูงพ้นน้ำได้ประมาณสักคืบหนึ่ง ทอดพระเนตรแล้วจึงทรงพระราชดำรัสว่าโซรของเขาก็กว้านขึ้นได้ดีโดยรวดเร็ว แล้วเรือพระที่นั่งก็แล่นเลยไป

ในเวลานั้นได้มีเรือพระบรมวงษานุวงศ์แลข้าราชการตามเสด็จไปด้วยอีกหลายลำ ดังจะมีแจ้งอยู่ในบัญชีที่ได้ส่งมาพร้อมกับหนังสือฉบับนี้ด้วยแล้ว

ขอได้นำขึ้นกราบเรียนเจ้าคุณปลัดทูลฉลองกระทรวงเกษตรธิการทราบ

ควรมิควรแล้วแต่จะโปรด

เกล้ากระหม่อม นายบ้าย ²

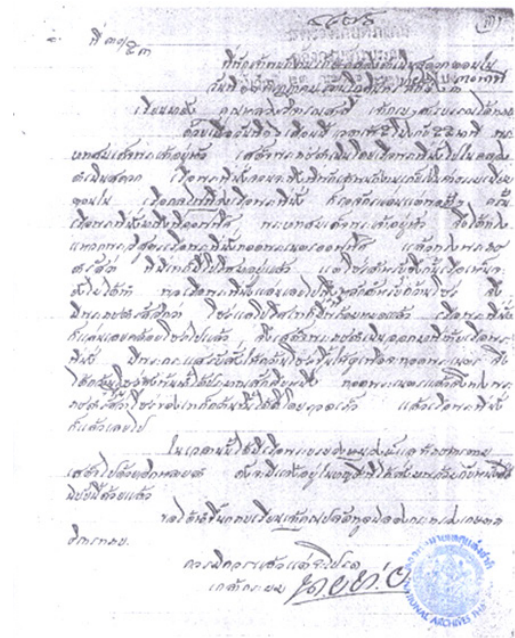
และเป็นสิ่งพิมพ์ปกแรกๆ ที่นำเสนอเส้นทางตามเสด็จฯ บนหนังสือแนะนำสถานที่ท่องเที่ยวและยกย่องเชิดชูภาพลักษณ์สถาบันพระมหากษัตริย์ไว้ในเวลาเดียวกัน สำหรับตัวอย่างอื่น ผู้เขียนได้อ้างถึงไว้บ้างแล้ว เช่น พลาดิศัย สิทธิธัญกิจ และประยูทธ สิทธิพันธ์ โปรดดูเชิงอรรถที่ 19 ของบทความนี้

¹เป็นที่น่าเสียดายที่ไม่อาจติดตามประวัติชีวิตนายบ้ายผู้นี้ได้จากเอกสารอื่นๆ ทำให้ทราบแต่เพียงว่านายบ้ายเป็นเจ้าพนักงานรักษาคลองดำเนินสะดวกตอนในเท่านั้น นายบ้ายจะมีชีวิตต่อมาอย่างไร เติบโตในหน้าที่ราชการได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นขุนนางหรือไม่ และเป็นต้นสกุลใด ยังเป็นสิ่งที่ต้องศึกษาค้นคว้าต่อไป

²หोजดหมายเหตุแห่งชาติ. กส.11/316 เอกสารกระทรวงเกษตร กรมคลอง เรื่องพนักงานรักษาคลองภาษีเจริญแลดำเนินสะดวกบอกการที่พระเจ้าอยู่หัวเสด็จในคลอง.

พร้อมกันนี้ จากบัญชีรายงานจำนวน เรือขบวนเสด็จฯ ที่ผ่านเข้าคลอง เพื่อให้เหมาะสมแก่พื้นที่อันจำกัดของบทความ สามารถจำแนกตามชนิด คือ เรือกลไฟ 23 ลำ เรือปิกนิก 11 ลำ เรือบดเก๋ง 1 ลำ เรือบด 16 ลำ เรือพระที่นั่ง 1 ลำ เรือเปิด 1 ลำ เรือมาดเก๋ง 1 ลำ เรือมาด 2 ลำ เรือสำปั้น 1 ลำ และเรือเฝ้า 2 ลำ รวมทั้งสิ้น 59 ลำ โดยเรือกลไฟสำหรับโยงเรือพระที่นั่งมีชื่อว่าเบอร์ 1¹ บ่งชี้ถึงความหมายคำว่าตันไม้ไผ่ตาอัน ดังได้อธิบายไว้แล้ว

การเสด็จประพาสต้นด้วยจำนวนลำเรือร่วมขบวนมากถึงเพียงนี้ ย่อมเป็นไปได้ที่จะอยู่นอกความรับรู้ของผู้คนและกรมการเมือง (อย่างน้อยคงไม่พ้นวิสัยความอยากรู้อยากเห็นของชาวสยามต่อขบวนเรือที่แน่นขนัดท้องคลองว่าใครมา) แม้กรมตำรวจจะทรงชี้แจงว่ามีการเสด็จฯ ลงเรือแจวไปตามที่ต่างๆ แต่ดูเหมือนพระองค์จะทรงตั้งพระทัยอำพรางจำนวนเรือร่วมขบวนเสด็จฯ ที่แท้จริง มากกว่าจะทรงเห็นว่าคงเป็นที่ทราบกันดีในหมู่ผู้มีโอกาสโดยเสด็จฯ คราวนั้น เพราะตลอดพระนิพนธ์จดหมายคำพราง เมื่อเอ่ยถึง

รูป 2 เอกสารกรมคลอง กระทรวงเกษตรราธิการ เรื่อง พนักงานรักษาคล่องภาษีเจริญแลดำเนินสะดวกบอกการที่พระเจ้าอยู่หัวเสด็จในคลอง ผู้เขียนมีได้ “กุ ลอบลอก” แต่งขึ้นมาแต่อย่างใด ที่มา: หอจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสาร กส. 11/32

¹แหล่งเดิม. จำนวนเรือที่ผู้เขียนสรุปจากเอกสารหอจดหมายเหตุแห่งชาติปรากฏในหนังสือ “จดหมายเหตุนายทรงอาณภาพเล่าเรื่องประพาสต้น เมื่อ ร.ศ. 123” กรมศิลปากรพิมพ์เผยแพร่ พ.ศ. 2565 ในหน้า 7 เชิงอรรถที่ 1 ซึ่งระบุว่าได้จากเอกสารชุดเดียวกับที่ผู้เขียนใช้ แต่ไม่ระบุหมายเลขเอกสารอ้างอิง ทำให้เข้าใจว่าผู้เรียบเรียงสอบชำระอาจคัดลอกจากบทความของผู้เขียนที่เว็บไซต์ศิลปวัฒนธรรมลงเผยแพร่ทางออนไลน์ เมื่อ พ.ศ. 2564 เรื่อง “ย้อนบรรยากาศและข้อมูลขบวนเรือ ร.5 เสด็จประพาสต้น ไม่มีกรมการเมืองคอยท่ารับเสด็จ” โดยมีได้ใส่แหล่งอ้างอิงชื่อผู้เขียนไว้ เหตุที่มั่นใจเช่นนั้น เพราะสรุปจำนวนเรือขบวนเสด็จฯ ดังกล่าว ผู้เขียนเป็นผู้แยกชนิดและจำนวนเรือตามเอกสารชิ้นตนเอง มิได้คัดลอกจากหนังสือที่เกี่ยวกับการเสด็จประพาสต้นที่ไม่มีข้อมูลเหล่านี้อยู่แม้แต่เล่มเดียว การกระทำของผู้เรียบเรียงสอบชำระแห่งกรมศิลปากร อันเป็นหน่วยงานราชการ จึงถือเป็นอาชญากรรมทางวิชาการ (plagiarism) ที่น่าละอายอย่างยิ่ง โปรดดู กรมศิลปากร. (2565). จดหมายเหตุนายทรงอาณภาพเล่าเรื่องประพาสต้น เมื่อ ร.ศ. 123. หน้า 7., และ ภาณุพงศ์ สิทธิสาร. ย้อนบรรยากาศและข้อมูลขบวนเรือ ร.5 เสด็จประพาสต้น ไม่มีกรมการเมืองคอยท่ารับเสด็จ. (ออนไลน์)

ลักษณะเรือแจวลำน้อย พระองค์กลับทรงอธิบายรายละเอียดอย่างไม่ปิดพราง รวากับจงใจให้ผู้อ่านในชั้นหลังที่ไม่ได้โดยเสด็จฯ ด้วยเข้าใจว่าเป็นการเสด็จฯ อย่างเจี๊ยบๆ ดังนั้น “การเสด็จประพาสต้นที่ใช้เรือจำนวนน้อยจึงเป็นพระราชานิยมของพระองค์อยู่ตลอดรัชกาล”¹ เป็นเรื่องสมควรต้องพิจารณาเสียใหม่

ใครเป็นใครไม่มีใครรู้: ภาพลักษณ์รัชกาลที่ 5 ที่เพ่งสร้าง

การวางโครงเรื่อง (plot) เพื่อกำหนดลำดับและความหมายของเหตุการณ์² เป็นสิ่งหลีกเลี่ยงไม่ได้จากความจงใจของผู้เขียนที่มีต่อเหตุการณ์ใดเหตุการณ์หนึ่ง จดหมายนายทรงอานุกาพเล่าเรื่องประพาสต้นก็ไม่นับเป็นข้อยกเว้น กรมดำรงฯ ทรงวางโครงเรื่องของจดหมายคำพรางให้มีตัวเอก (รัชกาลที่ 5) เดินทางท่องเที่ยวไปยังท้องถื่นสยาม (ฉากทัศน์ - scenarios) อันเต็มไปด้วยสามัญชนคนบ้านนอก ที่เป็ดังคนอื่น คนที่ไม่ค่อยรู้ประสา ไม่รู้ว่าใครเป็นใคร³ และกว่าจะรู้จักก็เป็นตอนท้ายเรื่อง ที่กล่าวเช่นนั้น เพราะจดหมายนายทรงอานุกาพระบุเอาไว้ จะยกมาให้พิจารณา ดังนี้

จดหมายฉบับที่ 2

“...ไปถึงบ้านแห่งหนึ่งเจ้าของเป็นผู้หญิง กำลังตากหอมกระเทียม พอเห็นเรือก็ร้องเชื้อเชิญให้แวะที่บ้าน เห็นได้ว่าแกไม่รู้จกัว่าใครเป็นใคร (ขีดเส้นใต้โดยผู้เขียน) คงเข้าใจว่าพวกขุนนางที่ตามเสด็จ ...ใครเคยตามเสด็จประพาสไปเวดมาแต่ก่อน ย่อมเข้าใจดี ว่าถ้ามีช่องสนุกในการที่จะได้ทรงสมาคมกับราชฎรเกิดขึ้นอย่างนี้แล้ว ที่พระเจ้าอยู่หัวของเราจะเว้นเป็นไม่มี ...เจ้าเจ๊กฮวด ลูกยายผึ่ง...มันนั่งดูๆ พระเจ้าอยู่หัว ประเดี้ยวเอ่ยขึ้นว่า “คล้ายนักคล้ายนักขอรับ” ถามว่าคล้ายอะไร มันบอกว่าคล้ายรูปที่เขาดั่งไว้ตามเครื่องบูชา พอประเดี้ยวก็ลุกขึ้นนั่งยองๆ เอาผ้าปูกราบพระเจ้าอยู่หัว บอกว่า “แน่ละขอรับไม่ผิดละเหมือนนัก” ยายผึ่งยายเฟ่งเลยรู้ว่าพระเจ้าอยู่หัว”⁴

¹ พลดิศัย สิทธิธัญกิจ. (2547). เล่มเดิม. หน้า 45.

² ธงชัย วินิจจะกุล. (2551, มิถุนายน - 2552, พฤษภาคม). เรื่อง, ลำดับเรื่อง, และโครงเรื่อง กับความรู้ประวัติศาสตร์. จุลสารหอจดหมายเหตุธรรมศาสตร์. (12): 10.

³ ธงชัย วินิจจะกุล. (2546). เล่มเดิม. หน้า 20 - 21.

⁴ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ และ ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จฯ กรมพระยา. (2510). เล่มเดิม. หน้า 4 - 5.

จดหมายฉบับที่ 3

...จะเสด็จเมืองเพชรบุรี นัยว่าจะจุไปไม่ให้ผู้ใดทราบ (ขีดเส้นใต้โดยผู้เขียน) ด้วยมีพระราชประสงค์จะใคร่ทอดพระเนตรบ้านเมืองในเวลาเป็นปกติ ไม่ได้จัดการเตรียมอย่างหนึ่งอย่างใดไว้รับเสด็จแต่อย่างไร (แต่กลับ - ผู้เขียน) ...พบเจ้าพระยาสุรพันธ์ยืนยัมคอยรับเสด็จอยู่ที่สะพาน ...ใครๆ ชักใช้ไต่ถามเจ้าพระยาสุรพันธ์ว่าทำไมจึงได้รู้ว่าจะเสด็จ ท่านก็ยิ้มเยาะบอกแต่ว่าคอยสืบอยู่จึงได้ทราบ

...ที่ใช้คำว่าเสด็จอาศัยในที่นี้ เพราะเสด็จรถไฟชั้นที่ 3 ประทับปะปนไปกับราษฎรไม่ให้ใครรู้ว่าใครเป็นใคร (ขีดเส้นใต้โดยผู้เขียน) เพื่อจะทรงทราบวาระราษฎรอาศัยไปมากน้อยอย่างไร เจ้าพนักงาน ...ที่จริงแสร้งแต่แกล้งทำเฉย ...ต่อผู้ใดสังเกตจริงๆ จึงจะพอเห็นได้ว่าหน้าแกออกจะซีดๆ และเมื่อไปเรียกติดเกิดพระเจ้าอยู่หัวมีไม้แกล้งตีผิดปกติ

...การเสด็จวันนี้ ไม่ได้ตั้งใจให้ใครรู้ว่าใครเป็นใคร (ขีดเส้นใต้โดยผู้เขียน) แต่มาเกิดกลแตกขึ้นเมื่อขาล่องเรือลงมา ในประทุนเรือพระที่นั่ง เจ้าของเขามีพระบรมรูปเข้ากรอบติดไว้ที่เครื่องบูชา ไปรับสั่งถามยายเมียเจ้าของเรือว่ารูปใคร ยายนั่นกราบทูลว่า พระรูปเจ้าชีวิต รับสั่งถามต่อไปว่าแกล่ได้เคยเห็นเจ้าชีวิตหรือไม่ แกล่กราบทูลว่าได้เคยเห็น 3 คน... “ได้เห็นในบางกอก 2 คน กับมาเห็นวันนี้อีกคน 1¹

จดหมายฉบับที่ 4

...พวกเราเดินซุ่มนุชวักไขว่กันไปตามเพลงไม่มีใครรู้จัก (ขีดเส้นใต้โดยผู้เขียน) เขากำลังเล่นลิเกกันหน้าโรงบ่อน ...จนกระทั่งเสด็จกลับลงเรือ พอเรือออกจากท่าเจ้าพิณพาทย์ลิเกก็ตีเพลงสรรเสริญพระบารมีส่งเสด็จ²

จดหมายฉบับที่ 7

ดูท่าทางนายช่างเห็นจะรู้จักผู้ลากมากดีกว้างขวาง พอเห็นพวกเราก็ไม่ต้องไต่ถามว่าใครเป็นใคร (ขีดเส้นใต้โดยผู้เขียน) เข้าใจเอาทีเดียวว่าเราเป็นพวกขุนนางที่ตามเสด็จมาข้างหลัง บอกว่าเสด็จไปเมื่อสักครู่นี้เอง ...แล้วเข้าไปนั่งเคียงไหล่สนทนากับพระเจ้าอยู่หัวมิได้มีความรู้สึกและสงสัย ที่เราคาดว่าแกกว้างขวางทางรู้จักผู้ลากมากดี ก็สมดังถ้อยคำที่แกล่ ...ถึงพระเจ้าอยู่หัวแกล่ก็เคยเฝ้า มีใครสอดถามเข้าไปตรงนี้ว่า แกล่พระเจ้าอยู่หัวได้หรือไม่ แกล่กลับขู่ว่าทำไมจะจำไม่ได้เคยเฝ้าแล้ว และพระรูปก็ยังติดอยู่บนเรือน ...การทำครัวที่บ้านนายช่างวันนี้สนุกยิ่งกว่าที่ได้เคยทำมาในที่อื่นๆ ด้วยเจ้าของบ้านทั้งผิวเมียรับรองแข็งขอบ และมีได้มีความสงสัยว่าผู้ใดเป็นใคร (ขีดเส้นใต้โดยผู้เขียน) เลย ...เมื่อก่อนจะออกเรือจากบ้านนายช่างพระราชทานกระดาดขนบัตร์ของหนึ่ง ดูเหมือนเป็นเงินสักสามหรือสี่ร้อยบาทตอบแทน

¹ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ และ ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จฯ กรมพระยา. (2510). หน้า 6, 9 - 10.

² แหล่งเดิม. หน้า 12.

ที่นายข้างรับเสด็จ บางทีนายข้างก็จะรู้ว่าใคร (ขีดเส้นใต้โดยผู้เขียน) เมื่อตรวจ
ธนบัตรดู...¹

จดหมายทั้ง 4 ฉบับที่นำมาพิจารณานี้ ชี้ให้เห็นการวางโครงเรื่องหรือการให้ความ
หมายต่อเหตุการณ์ด้วยการแต่งเติมเรื่องราวที่เคยเกิดขึ้นจริง มิได้หมายความว่าไม่เคยเกิดขึ้น
แต่เป็นการเสริมแต่งให้คนกันเองอ่านสนุก ส่วนรายละเอียดในจดหมายฉบับอื่นๆ มักมีข้อความ
บรรยายคนบ้านนอกคอกนาว่าบ้านเรือนมีกลิ่นเหม็นสกปรก ทั้งพระสงฆ์และชาวบ้านมีคติ
เชื่อถือไสยศาสตร์งมงาย ตลอดจนนายทรงอานุภาพยังมีโอกาสได้เฝ้ากรมดำรงฯ หรือองค์เอง
อีกด้วย จดหมายนายทรงอานุภาพเล่าเรื่องประพาสต้นได้พยายามโน้มน้าวให้ผู้อ่านเชื่อว่า
กรมดำรงฯ ทรงถ่ายทอดสิ่งที่เกิดขึ้นตามจริง (wie es eigentlich gewesen/as it actually
was) และดังที่กล่าวไว้แล้ว การเสด็จประพาสต้นไม่เคยอยู่นอกความรู้ของผู้คนในเวลานั้น
ตรงกันข้าม กลับเป็นเรื่องชวนตื่นเต้นว่าใครเป็นใครในขบวนเสด็จฯ และจะรู้ได้ไม่ยากนักจาก
พระบรมฉายาลักษณ์ที่มีรูปชಾಯุ่แทบทุกหนทุกแห่ง

ภายหลังการสิ้นสุดรัชสมัยอันยาวนานของรัชกาลที่ 5 (ครองราชย์ พ.ศ. 2411-
2453) รัชสมัยต่อมา สยามต้องเผชิญกับวิกฤตการณ์หลายด้าน อาทิ ตอนต้นรัชกาลที่ 6
เกิดกบฏ ร.ศ. 130/พ.ศ. 2454 กลุ่มทหารหนุ่มต้องการล้มล้างระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์
เพื่อจัดสภาพความล้มเหลวทางเศรษฐกิจและสังคม² แม้ รัชกาลที่ 6 จะทรงใช้การเผยแพร่
สำนึกชาตินิยมเป็นเครื่องมือแก้ไขจุดอ่อนของระบอบที่เพิ่งถูกสถาปนาขึ้นจากฐานระบบ
ราชการอันดับแคบ คือมีเพียงพระบรมวงศานุวงศ์ใกล้ชิดไม่กี่พระองค์เท่านั้นบริหารงานในรัช
สมัยสมเด็จพระบรมราชชนกนาถ³ อย่างไรก็ตาม ราวเดือนตุลาคม ร.ศ. 131/พ.ศ. 2455
ไม่นานหลังเกิดเหตุการณ์กบฏ (ช่วงต้นเดือนมกราคม) กรมดำรงฯ ทรงนิพนธ์จดหมายนาย
ทรงอานุภาพฉบับสุดท้าย (ฉบับที่ 8) น้ำเสียงและท่าทีโหยหาวันชื่นคืนสุข (nostalgia) เมื่อ
ครั้งบ้านเมืองยังดีภายใต้ร่มพระบารมีของรัชกาลที่ 5 ที่พระองค์ทรงแสดงออก จนรู้สึกองคิดว่า
ต้องทรงนำเสนอภาพลักษณ์พระบรมเชษฐาธิราชออกมาสักอย่างหนึ่ง และสมเด็จพระปิตุลา
พระราชาผู้เป็นที่รักยิ่งของปวงชน เป็นไม่กี่สิ่งที่ทรงดำริชอบเพื่อหวังตอบโต้กระแสความพ่าย
ระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์⁴ ซึ่งปรากฏความในจดหมายตอนหนึ่งว่า

¹ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ และ ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระยา.
(2510). หน้า 24.

² อัจฉราพร กุณฑิสมัย. (2540). กบฏ ร.ศ. 130 กบฏเพื่อประชาธิปไตย: แนวคิดทหารใหม่.
หน้า 238.

³ นิธิ เอียวศรีวงศ์. (2557). *ชาติไทย, เมืองไทย, แบบเรียนและอนุสาวรีย์: ว่าด้วยวัฒนธรรม, รัฐ
และรูปการจิตสำนึก*. หน้า 107 - 108.

⁴ สายชล สัตยานุรักษ์. (2557). *เล่มเดิม*. หน้า 373 - 374.

...เรื่องราวต่างๆ ในรัชกาลที่ 5 กลายเป็นเรื่องเก่า “เมื่อกระนั้น” ...แต่ถ้ามาอ่านในเวลานี้โดยตั้งใจใคร่ครวญก็อาจจะแลเห็นความกว้างออกไป เป็นต้นว่าเหตุใดสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงจึงเป็นที่รักใคร่ของอาณาประชาราษฎร์ทั่วหน้าสมกับที่ได้ถวายพระนามจารึกไว้ในฐานพระบรมรูปทรงม้าว่า “ปิยมหาราชธิราช” ที่จริงพระองค์ทรงรักใคร่ในไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินเหมือนกับบิดารักบุตร พอพระราชหฤทัยที่จะคุ้นเคยคบหา และถึงเล่นหัวกับอาณาประชาราษฎร์โดยมิได้ถือพระองค์ ยกตัวอย่างดังจะเห็นได้ในเรื่องประพาสต้นนี้เป็นพยาน

วันนี้เป็นวันทำบุญถวายสมเด็จพะพุทธเจ้าหลวง ในวันตรงกับวันเสด็จสวรรคตครบ 2 ขวบปี คุณคนในกรุงเทพฯ ตั้งแต่เจ้านายตลอดลงมาจนราษฎรทำบุญให้ทานกันมาก ที่สำคัญนั้นฉันเห็นว่าที่พากันไปถวายบังคมพระบรมรูปทรงม้าที่หน้าพระลานไม่ว่าใครต่อใคร ดูผู้คนล้นหลามตั้งแต่เช้าจนกลางคืน เห็นจะเป็นธรรมเนียมปีดังนี้เสมอไป...¹

นอกจากนี้ กรมดำรงฯ ยังทรงเน้นย้ำให้เห็นพระราชภาระของกษัตริย์พระองค์ใหม่ที่ทรงรับช่วงบำเพ็ญพระราชกรณียกิจสืบจากรัชกาลที่ 5 ไม่ว่าจะเปลี่ยนไปอีกสักกี่รัชกาลหรือเกิดวิกฤตปัญหาอะไรขึ้น “ในหลวงจะไม่ทรงทอดทิ้งประชาชน”

ปฏิเสธไม่ได้ว่าพระนิพนธ์ในกรมดำรงฯ ถูกผลิตออกมาจำนวนมากเมื่อพระองค์ทรงปลดพันจางานทางการเมือง และทรงดำรงตำแหน่งนายกหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนครช่วงปลายทศวรรษ 2450² ภาพลักษณ์รัชกาลที่ 5 กษัตริย์ในอุดมคติ พระผู้ทรงเป็นทุกอย่างให้แก่พสกนิกรถูกขับเน้นอย่างเข้มข้นตั้งแต่ทศวรรษ 2490 (หลังกรมดำรงฯ สิ้นพระชนม์ และเกิดรัฐประหาร พ.ศ. 2490 ที่ฝ่ายอนุรักษนิยมหวนคืบสู่เวทีทางการเมือง) ผ่านสถาบันทางการศึกษาอันเนื่องแต่พระปรมาภิไธย รวมตลอดจนสื่อต่างๆ³ กระทั่งทศวรรษ 2510 หน่วยงานที่รับผิดชอบด้านการส่งเสริมการท่องเที่ยวได้นำเสนอภาพลักษณ์รัชกาลที่ 5 ตามรอยเส้นทางที่เคยเสด็จพระราชดำเนินผ่าน เป็นต้นคำให้หน่วยงานส่วนท้องถิ่นในเวลา

¹จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ และ ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้า (2510). เล่มเดิม. หน้า 26 – 27, 29.

²การที่กรมดำรงฯ ทรงยุติบทบาททางการเมืองเนื่องจากทรงมีความเห็นต่างกับรัชกาลที่ 6 หลายประการจนไม่อาจทรงงานร่วมกันได้ และหน้าที่ใหม่ที่ทรงรับผิดชอบ กลับดูจะส่งผลอย่างใหญ่หลวงต่อการสร้างชาติไทยฉบับอุดมการณ์ราชาชาตินิยม ผ่านพระนิพนธ์ และหนังสือทรงคิดสรรให้มีการตีพิมพ์โปรดดูรายละเอียดโดยพิสดารเกี่ยวกับปัญหาในพระราชสำนักรัชกาลที่ 6 ใน พูนพิศมัย ดิศกุล, ม.จ.. (2561). พระราชวงศ์จักรี สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 6 (สิ่งที่ข้าพเจ้าพบเห็น สมัยรัชกาลที่ 6). หน้า 70.

³สายชล สัตยานุรักษ์. (2557). เล่มเดิม. หน้า 377.

ต่อมาผลิตซ้ำภาพลักษณ์ของพระองค์เผยแพร่ให้ชาวบ้านเกิดความตระหนักภาคภูมิต่อท้องถิ่นของตน ที่ครั้งหนึ่งบรรพบุรุษพวกเขาเคยได้มีโอกาสเฝ้าฯ รับเสด็จกษัตริย์ผู้ทรงยิ่งใหญ่อย่างชิดใกล้ ภาพลักษณ์รัชกาลที่ 5 ได้กลายเป็นสินค้าและบริการที่แฝงฝังมาพร้อมกับอุดมการณ์ราชาชาตินิยมซึ่งสามารถซื้อขายบริโภคกันได้¹ ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นจึงถูกกำกับควบคุมจากทางการมาตั้งแต่ต้น คนตัวเล็กตัวน้อยบางท้องถิ่นทำได้แค่น้อยเนื้อต่ำใจที่อดีตของตนหาได้เป็นหนึ่งในเส้นทางเสด็จประพาสต้น จึงไม่สามารถรวมตัวจัดงานรำลึกเฉลิมฉลอง (commemoration) เหมือนท้องถิ่นอื่น ถึงที่สุด พวกเขาได้ตัดขาดเรื่องราวของตัวเองออกจากการทำนายหน้าประวัติศาสตร์แห่งชาติอันยืนยง ขณะเดียวกันก็สมทานศีลลัทธิพิธีเสด็จพ่อ ร.5 ในฐานะสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่จะช่วยให้ชีวิตอันบกพร่องทางประวัติศาสตร์และความมั่นคงในแต่ละด้านได้รับการเยียวยาบ้าง รายงานของนายบ้ายที่นำเสนออย่างตรงไปตรงมา นำเสนอภาพลักษณ์กษัตริย์ผู้ยิ่งใหญ่เสด็จพระราชดำเนินไปยังท้องถิ่นสยามด้วยขบวนเรือแน่นขนัดเต็มลำคลองให้ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินมีโอกาสได้ชื่นชมพระบารมีอย่างถ้วนหน้า กลับถูกทำให้เลือนหายไปจากหน้าประวัติศาสตร์และแทนที่ด้วยภาพลักษณ์ที่กรมดำรงฯ ทรงสร้างขึ้นจนกลายเป็นโครงเรื่องหลักที่ได้รับการผลิตซ้ำอย่างทรงอำนาจภาพไม่เสื่อมคลายมาจนทุกวันนี้

ส่งท้าย

สิ่งทั้งหลายย่อมดำรงอยู่โดยธรรมชาติของมันเอง และธรรมชาติของประวัติศาสตร์คือการเสกสรรสลักขดเงาเรื่องราวที่เกิดขึ้นแล้วในอดีตเพื่อรับใช้สัจจะความจริง เท่ากับว่าประวัติศาสตร์เป็นสิ่งที่เพิ่งสร้างอยู่เสมอ มิได้ดำรงสภาวะสถิต เช่นเดียวกับภาพลักษณ์รัชกาลที่ 5 ในประวัติศาสตร์เสด็จประพาสต้น จะยังคง “อวลอบกระหลบอบม ใจอึม” แก่เฉพาะผู้ได้รับประโยชน์จากการนำอดีตที่พวกเขาสร้างมาแสวงหากำไรได้ไม่สิ้นสุด トラバドที่เราไม่ตระหนักว่าเราก็มีสิทธิสร้างประวัติศาสตร์เป็นของตัวเอง

¹ธงชัย วินิจจะกุล. (2546). เล่มเดิม. หน้า 60

บรรณานุกรม

เอกสารที่ยังไม่ตีพิมพ์

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกระทรวงเกษตร กรมคลอง กส.11/316 เรื่องพนักงาน
รักษาดคลองภาษีเจริญแลดำเนนสวดกบอกการที่พระเจ้าอยู่หัวเสด็จในคลอง.

หนังสือ บทความ และวิทยานิพนธ์

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (2560). จดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวง
นรินทรเทวี พิมพ์พร้อมกับฉบับเพิ่มเติม (พ.ศ. 2310 - 2381) และพระราช
วิจารณ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (เฉพาะตอน พ.ศ. 2310 - 2363).
พิมพ์ครั้งที่ 7. กรุงเทพฯ: สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ และ ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระ. กรมพระยา.
(2510). เสด็จประพาสต้นในรัชกาลที่ 5. พิมพ์ครั้งที่ 16. พระนคร: กรมสรรพสามิต.
(พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพหม่อมสนธิ กฤดากร ณ เมรุวัดธาตุทอง พระโขนง
วันที่ 6 มีนาคม พุทธศักราช 2510).

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ และ พิษณุโลกประชานาถ, สมเด็จพระ. เจ้าฟ้า กรมหลวง.
ดาวิกรณ์. กรุงเทพฯ: ริเวอร์ บุ๊คส์.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระ. กรมพระยา (2455). จดหมายนายทรงอาณุภาพเล่าเรื่องประพาสต้น
เมื่อ ร.ศ. 123. พระนคร: (ม.ป.พ.).

ธงชัย วินิจจะกูล. (2544, พฤศจิกายน). ประวัติศาสตร์ไทยแบบราชาชาตินิยม จากยุค
อาณานิคมอำพรางสู่ราชาชาตินิยมใหม่หรือลัทธิเสด็จพ่อของกรรมพิไทยในปัจจุบัน.
ศิลปวัฒนธรรม. 23(1): 56 - 65.

----- (2546). ภาวะอย่างไรหนอที่เรียกว่าศิริไลซ์ เมื่อชนชั้นนำสยามสมัยรัชกาลที่ 5
แสวงหาสถานะของตนเอง ผ่านการเดินทางและพิพิธภัณฑทั้งในและนอกประเทศ.
รัฐศาสตร์สาร. 24(2): 1 - 66.

----- (2551, มิถุนายน - 2552, พฤษภาคม). เรื่อง, ลำดับเรื่อง, และโครงเรื่อง กับ
ความรู้ประวัติศาสตร์. จุลสารหอจดหมายเหตุธรรมศาสตร์. (12): 10.

ธิดา สารยา. (2540). สยามินทร์ปิ่นธเรศเจ้า จุลจอม จักรเยย. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ.

นิธิ เอียวศรีวงศ์. (2546). ลัทธิพิธีเสด็จพ่อ ร.5. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: มติชน.

----- (2557).ชาติไทย, เมืองไทย, แบบเรียนและอนุสาวรีย์: ว่าด้วยวัฒนธรรม, รัฐ
และรูปการจิตสำนึก. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: มติชน.

ประชุมประกาศ รัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2405 – พ.ศ. 2411 เล่ม 2. (2541). กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์
กรุงเทพ. (พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม
พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้จัดพิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พลโท
หม่อมเจ้าชิดชนก กฤดากร ม.ป.ช., ม.ว.ม., ท.จ.ว. ณ เมรุหลวงหน้าพลับพลา
อิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส กรุงเทพมหานคร วันเสาร์ที่ 26 ธันวาคม
พุทธศักราช 2541).

ประยูทธ สิทธิพันธ์. (2552). ประวัติศาสตร์ประพาสต้นของพระพุทธเจ้าหลวง (ฉบับสมบูรณ์)
เล่ม 1. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์บุ๊คส์.

พรรณราย ชาญิทธิ. (2559, กรกฎาคม - ธันวาคม). เสด็จประพาสต้น: การบันทึกกิจกรรม
พักผ่อนหย่อนใจของชนชั้นนำสยามในสมัยรัชกาลที่ 5. วารสารไทยศึกษา. 12(2):
41 - 63.

พลาดิษฐ์ สิทธิธัญกิจ. (2547). ตามรอยพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จประพาสต้น. กรุงเทพฯ:
กู๊ดมอร์นิ่ง.

พิทยาลงกรณ, พระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่น. (2518). สามกรุง. กรุงเทพฯ: คลังวิทยา.

พูนพิศมัย ดิศกุล, ม.จ. (2557). สิ่งที่ข้าพเจ้าพบเห็น (รวมเล่ม). มติชน: กรุงเทพฯ.

----- (2561). พระราชวงศ์จักรี สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 6 (สิ่งที่ข้าพเจ้า
พบเห็น สมัยรัชกาลที่ 6). กรุงเทพฯ: มติชน.

มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (2558). จดหมายเหตุประพาสหัวเมืองปักษ์ใต้.
กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.

วนิดา สถิตานนท์. (2511, ตุลาคม). เสด็จประพาสต้น. อนุสาร อ.ส.ท. 9(3): 39 – 40.

วิรัชยุทธ ศรีสุวรรณกิจ. (2549). การพักผ่อนหย่อนใจแบบตะวันตกของชนชั้นนำสยาม
พ.ศ. 2445 – 2475. วิทยานิพนธ์ อ.ม. (ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ถ่ายเอกสาร.

สรตี ใจสะอาด. (2542). จดหมายเหตุรายวัน พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว: ต้นเค้าการเขียนสารคดีท่องเที่ยวยุคแรกของไทย. วิทยานิพนธ์ อ.ม.
(ภาษาไทย). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ถ่ายเอกสาร.

สายชล สัตยานุรักษ์. (2557). 10 ปัญญาชนสยาม เล่ม 1 ปัญญาชนแห่งรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์.
กรุงเทพฯ: โอเพ่น โซไซตี้.

----- (2558). รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์ โครงการ การวิจัยเพื่อสร้างองค์ความรู้ใหม่:
ประวัติศาสตร์สังคมไทย. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.

- อาทิมา พงศ์ไพบูลย์. (2547). *คุณค่าของพระราชนิพนธ์ร้อยแก้วบันทึกประจำวันการเสด็จประพาสในประเทศของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*. วิทยานิพนธ์ อ.ม. (ภาษาไทย). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ถ่ายเอกสาร.
- อัจนราพร กนุทพิสมัย. (2540). *กบฏ ร.ศ. 130 กบฏเพื่อประชาธิปไตย: แนวคิดทหารใหม่*. กรุงเทพฯ: อมรินทร์วิชาการ.
- แอนเดอร์สัน, เบเนดิกต์. (2558). *ศิษารัฐไทย ย้อนสภาวะไทยศึกษา: รวมบทความและปาฐกถาว่าด้วยการเมืองไทยสมัยใหม่*. นนทบุรี: ฟาเดียวก้น.

Books and Thesis

- Peleggi, Maurizio. (2002). *Lords of Things: The Fashioning of the Siamese Monarchy's Modern Image*. Honolulu: University of Hawai'i Press.
- Suwannakij, Sing. (2013). *King and Eye: Visual Formation and Technology of the Siamese Monarchy*. Dissertation, Ph.D. (History). Copenhagen: Graduate school The University of Copenhagen. Photocopied.
- Wyatt, David K. (2003). *Thailand: A Short History*. 2nd Ed. Chiang Mai: Silkworm Books.